

O 1884. KAO GODINI CRNOGORSKOG POZORIŠTA

Luka I. Milunović

In this paper, with the positive orientation the author raises questions: can 1884 be called the year of theatre in Montenegro? What did that year really bring to the Montenegrin culture and society? Generally, after thirteen decades, do we need something like the Year of Theatre at all?

Prateći sa raznih aspekata razvoj pozorišnoga, odnosno scen-skoga i možemo slobodno reći uopšte kulturnoga života u Crnoj Gori s kraja 19. i početka 20. stoljeća uz oslonac na intenzitet i značaj događaja koji se zbio, ili bolje reći onaj koji je na osnovu dostupne građe bilo moguće pouzdano konstatovati, uobičavali smo da 1884. godinu označavamo – *godinom pozorišta*.¹

---

¹ Ovom temom se intenzivno i kontinuirano bavimo već duže od tri decenije: od prvoga priloga u periodici („Puno gledalište“, „Cetinjski list“, IX/1984, br. 200, str. 11) i kasnije feljtona („Godina pozorišta“, „Vijesti“, III - IV/1999 - 2000, br. 713-729. / 13. XII 1999 - 4. I 2000), te monografske publikacije („1884 - Godina pozorišta“, Cetinje, 1992.) do predgovora u najnovijemu četvoroknjžnom izdanju („Stoljeće crnogorskoga državnog teatra: Repertoari“, tom I – III, Cetinje, 2010-2012). Na ovu temu pisali smo u „Matici“ („Periodizacija razvoja pozorišta u Crnoj Gori“, „Matica“, IV/2003, br 15/16, jesen-zima str. 197-237).

Neposredan povod da se upravo sada ponovo okrenemo ovoj temi možemo tražiti i u tome što će se tokom 2014. godine navršiti 130 punih ljeta, ali ne samo od jednoga važnoga događaja, već od čitavoga niza zbivanja u crnogorskoj kulturi za koje mislimo da im valja i pojednačno, a navlaštito sinergijski posmatrano posvetiti punu pažnju.² Ukazujući na ovaj jubilej, ili možda je bolje reći, jubileje događaja koje smatramo veoma važnima za razvoj crnogorskoga glumišta i kulture uošte, želimo skrenuti pažnju da bi svaki svečarski pristup bio upravo suprotan njihovom karakteru, samoj suštini i značaju.³

Držimo da se po mnogo čemu 1884. godina može doživjeti kao godina posvećena pozorištu, odnosno u isto vrijeme umjetnosti i kulturi uopšte u ondašnjoj Crnoj Gori. To je, dakle, godina kada je u Knjaževini Crnoj Gori, možemo slobodno reći, pozorište *progovorilo na sav glas* te, sa jedne strane, bilo najvažniji umjetnički i uopšte kulturni čin, a sa druge, ostavilo trajni trag – stabilnu podumijentu budućima kulturnima pregnućima. Primijetićemo odmah da je upravo to – pogled uprt u budućnost – bilo jako prisutno, rekli bi, u svim aktivnostima 1884. godine. Ovakav pristup pregnućima u kulturi mogao je poticati sa dva osnovna izvora: postojala je svijest o potrebi i značaju početnih koraka, sa jedne strane, te od jasnoga saznanja o nedostatnosti domaćih kadrovskih potencijala i navlaštito ekonomskih mogućnosti koji takva pregnuća treba da prate i omogućavaju, sa druge strane. Uz postavljeni kamen temeljac

---

² Vidi: „Kalendar događaja 1884 - 1888: (Sažet podsjetnik)“, u: Luka Milunović, „Pozorište u Knjaževini Crnoj Gori 1884 - 1888“. Podgorica, 2001, str. 98-102.

³ Imamo na umu vrijedan savjet: „Gotovo sve svečane i veličanstvene stvari jesu prosta obmana, kao što su pozorišne dekoracije: nema u njima suštine stvari.“ i u nastavku: „... sve je to samo firma, ljuska, hijeroglif radosti; ali radosti tu gotovo nikada nema: jedina je, pri svečanosti, ona odrekla sudjelovanje,“ (Artur Šopenhauer, „Paraneze i maksime“, Čačak, 2003, str. 22).

prvom zdanju namijenjenom za teatar i kulturu uopšte u Knjaževini Crnoj Gori saopštena je poruka: „Potomci naši neka čine dalje i bolje. Oni će to moći na već utvrzenom putu i pokazanoj stazi, sa višom spremom i jačim sredstvima!“ Već u citiranome kratkome fragmentu iskazane poruke koju su akteri kulturnih pregnuća javno uputili potomstvu treba pročitati i to da postoji veliki nesklad, rekli bi čak protivurječnost, koja će snažno pritiskati crnogorsko društvo poslije Berlinskoga kongresa.

Na jednoj strani je jasna svijest o potrebi intenzivnoga kulturnoga djelovanja kako to zahtijeva nova pozicija države u međunarodnima odnosima; treba da omogući mirnodopski period koji je nastupio i narasli potencijali (veća teritorija sa plodnim ravnicama i izlazom na more); te naročito, nalaže snažna potreba prevazilaženja velikoga zaostajanja u odnosu na savremenu Evropu koje se očitavalo u svim sferama života, a što je nastalo kao posljedica karakteristika prijednoga historijskoga puta naroda i države. Svijest o potrebi nastojanja i pregnuća na Cetinju opet se može oslanjati na dva, da tako kažemo, tada tekuća uporišta: (a) iako štura, veoma prisutna saznanja i odšaj u narodnome pamćenju o, ne samo kulturnima, domašnjima iz doba prethodnih crnogorskih dinastija, te (b) na tekuće neposredne dodire sa pulsiranjima u kulturnoj atmosferi prije svih primorskih gradova iz sušedstva (Kotor, navlaštito, ali i Risan, Perast, Kastel Nuovo, Budva, Kastel Lastva) ili dalje (Dubrovnik, Venecija, Trst...) ⁴ te u evropskim prijestonicama i

---

⁴ Lijepu ilustraciju srijetamo u memoarima vojvode popa Ilije Plamenca, dugogodišnjega ministra vojnoga kada opisuje svoje utiske pri prvom dolasku u Kotor, a zatim i u Dubrovnik. O Kotoru (str. 36) kaže: „Ja, kao dijete mnogo se začudih velikoj građevini, kad uljegosmo u gad, nehodio nikud...“, a zatim (str. 38): „Mene se učinje Kotor sasvijem slab pri Dubrovniku, i promisli u sebi kolikobi čovjek hodio naprijed, čini mi se, bi sve ljepše bilo.“ (Vojvoda Ilija Plamenac, „Memoari“, dr Živko M. Andrijašević, mr Slavko Burzanović,

metropolama đe su se mladi Crnogorci školovali, ili kasnije išli trgovačkima i rjeđe državnima poslovima.

Na dugoj strani je: (1) veoma posna kadrovska podumijenta, koju su dominantno činila obrazovana lica iz inostranstva (u literaturi pominjani kao *stranci i izvanjci*), te (2) trajni negativni debalans sa prihodne strane crnogorskih državnih finansija. Finansijski problemi crnogorske države su bili kontinuirani i toliko veliki da će pod sam kraj 19. stoljeća, u jednom trenutku, upitnošću direktno dotaći i državno dostojanstvo. Kao posljedica ovakvoga stanja u državnome budžetu umjesto ubrzanja adekvatnom finansijskom podrškom realizacija projekata je odlagana, usporavana i svođena na najmanju moguću mjeru. Tako je kod pregalaca, ali i naroda uopšte trošen jasno iskazani posljernatni polet i oduševljenje. Umjesto toga počinju se pojavljivati i rasti razočarenje i dezorijentisanost. Konačno, bilo je i za očekivati da trajno teško ekonomsko stanje u kombinaciji sa arhaičnim načinom vladavine zakonito rezultiraju posljedicama koje nijesu saglasne nacionalnim i državnima interesima.⁵

Podgorica, 2004.). Vidi: Luka I. Milunović, „Pogled na Trst u miljeu crnogorskoga glumišta od Njegoševa vremena do pod kraj 19. stoljeća“, referat na međunarodnom naučnom skupu „Jadranski korijeni. Neizbrisivi istorijsko-kulturni temelji jedinstva“, Kotor, 2012. g. (rukopis predat organizatoru, Istorijskome institutu Crne Gore radi objavljivanja).

⁵ Pri ovakvim konstatacijama rado navodimo zapažanja De la Bulinijera, koji je je samo dvije godine (IX 1898. - XII 1900) bio diplomatski predstavnik Francuske u Crnoj Gori, ali je, reklo bi se, sasvim dobro poznao prilike. U pismu sa Cetinja Delkaseu (Delcassè), ministru spoljnih poslova Francuske, od 10. VII 1899. godine iznosi veoma indikativne zaključke (Citiramo po: dr Dimitrije–Dimo Vujović, „Crna Gora i Francuska 1860 – 1914“, Cetinje, 1971, str. 322: „...de la Bulinijer kaže da Crna Gora *koja je pokazala toliko lijepih kvaliteta energije i vitalnosti*, sve više propada, jer se herojski period njenoga života završio Berlinskim kongresom, a da za dvadeset godina od tada

Godina o kojoj govorimo doduše pripada periodu u kojemu se poslijeratni polet i oduševljenje uspjehom u ratu, te novom veličinom i međunarodnom pozicijom države još uvijek snažno ošeoćao. Kada govorimo o 1884. godini kao o *godini pozorišta* onda možda ponajprije treba imati na umu napore uložene u stvaranje opšte kulturne i prema kulturi okrenute atmosfere koja treba da se iz prijestonice crnogorske knjaževine širi (i usmjerava dakako) čitavom državom. Tek što je prošlo samo 45 dana od prve predstave na Cetinju i u Nikšiću je „sa sjanim uspjehom“ odigrana pozorišna predstava. Glavna, poluslužbena novina u Crnoj Gori javljajući o tome događaju nije skrivala oduševljenje i podršku: „...Nikšići sustopice za Cetinjanima! Ne dadu im da se baš sami kite lovorikom! Tako i treba...“. Slično se desilo i u Podgorici, đe su o Uskrsu, naredne 1885. godine (24, 25. i 26. marta) odigrane pozorišne predstave, pošto je, kako se naglašava u štampi – „jedan fenomen - prvo pozorje 'Balkanske carice' - pokrenuo želje za osnivanjem dobrovoljnog pozorišnog društva“. U Podgorici su na repertoaru bila baš ona dramska djela prikazana godinu dana ranije na Cetinju. Podsećamo da je „Balkansku caricu“ u Podgorici o Novoj 1885. godini odigralo na prvom gostovanju Dobrovoljno pozorišno društvo Cetinjske čitaonice uz učešće nekoliko članova Podgoričke čitaonice, među kojima je, napomenimo i to, bilo hrišćana i muslimana. Možemo ustalom generalno reći da će zbivanja na polju kulture na Cetinju, odnosno u određenim prilikama realizovani programi, biti neka vrsta

---

nije mnogo postignuto, pošto Crnogorci nemaju smisla za industriju i trgovinu, već čekaju bolje dane sa puškom pri ruci potčinjeni volji knjaza Nikole koga respektuju i koga se boje. Uzrok stagnacije De la Bulinijer vidi i u ruskoj zaštiti i nadanju Crnogoraca na nju, jer im to uzima svaku inicijativu i pritiska čitavu njihovu politiku. Zbog svega toga, po Bulinijeru, Nikšićka i Zetska ravnica nijesu obogatile zemlju, a barsko i ulcinjsko pristanište su ostala pusta.“ Vidi i: Luka I. Milunović, „Tehnika vladanja i rezultati“, „Akcionar“, IV/2006, br. 1-2, str. 63-78.

obrasca koji će, naravno u skladu sa konkretnim mogućnostima, nastojati da slijede u svim drugim sredinama u državi.

Kao podumijentu razmišljanjima o značaju scenskih i uopšte kulturnih događaja koji su se odigrali u Crnoj Gori tokom 1884. godine u ovoj prilici ćemo napraviti tek pregled uporišnih događaja (osnovnih činjenica)⁶ za koje držimo da dovoljno ubjedljivo govore u naznačenome pravcu. Pitaćemo naime, radi razotkrivanja: što se to na polju kulture u Knjaževini Crnoj Gori desilo tokom 1884. godine?

Ako cijenimo da neka godina jeste, ili smatramo da može biti označena kao godina pozorišta, to podrazumijeva imati odgovore, ili bolje reći stalno odgovarati na bar dva dobra pitanja:

Što se to u suštini desilo te godine – zašto događaji koji su se desili godinu dešavanja čine naročitom (u našem slučaju – godinom pozorišta)? Nije, dakle, u krajnjem pitanje o samome dešavanju događaja (neki događaj, ili događaji mogu se bilo đe, ili bilo kada desiti) nego se, akordno posmatrano, pitamo o društvenom ambijentu, međusobnim uticajima, te odnosu i reakcijama ukupnoga društvenoga bića na i povodom tih događaja.

Da li su, koje i kakve trajno važeće poruke saopštene tim događajima, tako da ih je valjalo u prošlosti, ali i danas treba, prepoznati i imati na umu kao uporište za razmišljanja i ponašanja pri traženju smjera kretanja na putevima koji su pred nama?

Rekli smo da od 1884. godine možemo uredno pratiti pozorišni život u Crnoj Gori. Kada to kažemo odmah se otvaraju pitanja o počecima razvoja teatra, odnosno pozorišnih (scenskih) oblika na prostoru Crne Gore. Zbog diskontinuiteta (dužih i kraćih prekida) u razvoju društvenih zajednica, njihove organizacione

---

⁶ Govoreći o činjenicama valja imati na umu: „...da su činjenice u najboljem slučaju, samo sirov materijal koji podliježe obradi pa čak i preradi i koji sam po sebi ne obezbjeđuje ni znanje ni istinu.“ (Lav Šestov, „Atina i Jerusalem“, Budva, 1990, str. 6).

strukture i kulture uopšte, na prostoru Crne Gore, čini se prihvatljivije govoriti o počecima, a ne početku razvoja teatra (scenskih oblika). Razmišljanja na ovu temu mogu sezati daleko u prošlost, čak do prapočetaka. Možemo postaviti pitanje o tome kada se uopšte javljaju potrebe kod čovjeka da saopšti (prenese) drugima svoja ošućanja, razmišljanja i doživljaje. Tragove i nagovještaje o scenskim događajima na ovim prostorima srijetamo još od antičkoga doba,⁷ te kasnije iz vremena naših dinastija: Vojislavljevića, Balšića i Crnojevića. Napravićemo ovđe za trenutak iskorak sa krivudave i uzane staze kojom pristupamo samom središtu teme da bi se upitali o uticajima koje ostvaruje prestanak postojanja neke pojave, što diskontinuitet sobom nosi. Primjerice: što sve za kulturu i društveno biće uopšte jednoga naroda znači (kako se neposredno odražava) kada između prestanka prve i početka rada druge po redu (državne) štamparije prođe blizu tri stotine i pedeset godina?

Stoljeća koja budu dolazila poslije pojave crnogorskih inkunabula *Oktoiha* i bogato iluminisanoga *Psaltira* na čijima se inicijalima nalaze predstave svirca i maski, donose tešku borbu za elementarnu egzistenciju i dostojanstveni život. No, i u takvim uslovima narod čuva neke oblike scenskoga izraza (*narodno glumovanje*) i upražnjava ih obično o pokladama, tokom većih plemenskih ili međuplemenskih skupova, te na šednicima i pošecima. Neke elemente dramskoga izraza srijetamo u Crnogoraca i pri govoru ili vršenju raznih obreda. U načinu života kod Crnogoraca od kraja 15. do pod kraj 19. stoljeća nije bilo vremena i uslova za duge priče, mitove i sage. Riječi su

---

⁷ Do sada je bilo manje, ili više opsežnih istraživanja na terenu, te naučnih i stručnih radova na ovu temu. Posebno kada je u pitanju postojanje teatra u antičkom Risnu. Ovđe do sada postignuto možemo posmatrati iz dva ugla. Možemo, naime, reći i pored veoma indikativnih nalaza: (a) da nije se uspelo definitivno potvrditi, odnosno riješiti pitanje postojanje teatra, ili (b) da se uspelo držati to pitanje trajno otvorenim.

rijetke i dugo se pamte, pa se pri govoru mora voditi računa o gestikulaciji i pokretima kako bi prenešene poruke bile što kraće i preciznije. Sve ovo, rekli bi, nosi u sebi zametke stvaranja sklonosti ka poeziji, drami i dramskome izrazu. Zato se valjda i moglo desiti da se kao prva važnija autorska djela u 19. stoljeću pojave drame u stihu.⁸

Prije nego što ukažemo, naravno tek u naznakama, na pobrojane događaje treba se bar osvrnuti na osnovne izvore odakle crpimo saznanja – putokaze na *šumskim putevima*⁹ kojima se krećemo pri traženju odgovora. Arhiva Društva cetinjske čitaonice – glavnoga nosioca kulturnih aktivnosti do kraja 19. stoljeća nije sačuvana. Dokumenta, domaće provincijencije koja govore o radu i djelovanju ovoga društva i kulturnome životu uopšte, možemo danas naći kroz arhivske fondove državnih nadležstava kojima se obraćalo ovo, druga društva, ili pojedinci - neposredni akteri. Put dosta dugačak i težak, navlaštito kada se zna da veliki dio tih fondova nije u stepenu sređenosti koji dozvoljava lakše korišćenje (izrađeni indeksi i druga informativna sredstva). Crnogorska periodika je pratila zbivanja saglasno svojim potrebama, ali ipak danas, uzimajući u obzir stanje arhivskih fondova, predstavlja značajan izvor saznanja, no ni ovđe nijesu urađene posebne bibliografije periodičnih publikacija sa dužim izlaženjem. Koliko bi detaljnija bibliografija „Glasa Crnogorca“ ili „Cetinjskoga vjesnika“ značila pri obradi ma koje teme od

---

⁸ Luka I. Milunović, „Narodni dramski izrazi i poklade u Knjaževini Crnoj Gori“, „Bibliografski vjesnik“, XXXV/2006, br. 1-2-3, str. 233-242.

⁹ „U šumi su putevi koji se, mahom zarasli, naglo prekidaju tamo gde još nije koračila ljudska noga. Oni se zovu šumski putevi. Svaki od tih puteva ima svoj poseban pravac, ali u istoj šumi. Često se ima utisak da su slični jedan drugom. Ali to je samo utisak. Drvari i šumari poznaju te puteve. Oni znaju šta znači biti na šumskom putu.“ (Martin Hajdeger, „Šumski putevi“, Beograd, 2000. str. 5).

Veljega rata do Prvoga svjetskoga rata mislimo da mogu tvrditi svi koji su makar jedanput otvorili komplete ovih glasila.¹⁰ Sljedeći stub – memoarska i putopisna literatura i drugi događajima aktuelni zapisi – trpe naravno posljedice subjektivnoga i selektivnoga pristupa autora, ali pored toga što najčešće donose pogled na opšte stanje viđeno sa strane, u nekim detaljima znatno dopunjuju saznanja o događajima. I ovđe treba potencirati značaj zaostavština (legata) istaknutih ličnosti bez obzira koliko obimom bile skrome. Treba reći i to da su tokom dvije decenije na razmeđu 20. i 21. stoljeća ostvareni izuzetno značajni rezultati u objavljivanju prijevoda memoarskih, putopisnih i srodnih radova sa stranih jezika, čemu se do tada poklanjala veoma mala pažnja.¹¹ Razmotrimo sada, naravno sasvim sažeto, događaje (činjenice) iz 1884. godine.

Nastalo dramsko djelo domaćega autora. Možemo uočiti tri verzije (javno prikazane kao predstave) u nastanku „Balkanske carice“, najvažnijega književnoga djela knajza Nikole I: (a) najkraća verzija, prikazana na Cetinju početkom 1884. godine, (b) znatno proširena, prikazana u Podgorici decembra 1884, odnosno januara 1885. godine i (c) definitivno uobličena i štampana, izvedena u Nikšiću krajem 1886. godine.¹² Prva verzija

---

¹⁰ Ne tako rijetko i oglasi, ili reklamne poruke u ovima glasilima sadrže veoma interesantne podatke za obradu tema iz pojedinih oblasti. Kada je neposredno teatar kao tema u pitanju, situacija je kudikamo bolja. U objavljenim posebnim bibliografijama Ljiljana Milunović je obradila period 1834-1953, dok se rukopis posebne bibliografije za period 1954-1973 nalazi pripremljen za objavljivanje kod izdavača Crnogorskoga narodnoga pozorišta.

¹¹ Pomenućemo, držimo paradoks, da je podignuto spomen obilježje Pavelu Apolonoviču Rovinskom prije nego što je objavljeno prevedeno njegovo djelo kojim je zadužio Crnu Goru.

¹² Postoje ozbiljni nagovještaji da je „Balkanska carica“ izvedena na jesen 1886, godine na Cetinju (najvjerovatnije na Dvoru za uži krug gledalaca), ali

„Balkanske carice“ prikazana tokom zimskih mjeseci 1884. godine na Cetinju je gotovo sva ušla u drugi čin šire verzije, koja će biti štampana dvije godine kasnije. Inspirisana oslobađanjem Zete sa Žabljakom, starom prijestonicom Crnojevića, kao i drugih djelova nekadašnje srednjovjekovne crnogorske države, „Balkanska carica“ je počela nastajati najvjerojatnije tokom 1881. god. ili na samom početku 1882. godine, o čemu će pisati periodika koja nije izlazila u Crnoj Gori. Na povratku iz Rusije, na jesen 1882. godine, knjaz Nikola I već čita „Balkansku caricu“ Jovanu Jovanoviću Zmaju, pri njihovom susretu u Beču.

Zapise o radu knjaza Nikole I na „Balkanskoj carici“, tokom 1883. godine, ostavio je Simo Matavulj u „Bilješkama jednog pisca“. Matavulj je kako sam kaže, uz Jovana Pavlovića, Jovana Popovića Lipovca, Blaža Petrovića i Petra Mašova Vrbicu, postao član „Knjaževskog pjesničkog savjeta“: „Knez nam čitaše svoj prerađen već skoro gotov dramat; čitaše, ponavljaše bez odmora, trijebeći jezik, mijenjajući riječi i stihove, navodeći nas na prepirke bez kraja.“ Sasvim sigurno da nijesu samo književno-estetski razlozi motivisali knjaza Nikolu I da sprovodi ovako složeno i javno nastajanje svoga književnoga djela. Sigurno je želio da još unaprijed, prije prikazivanja na sceni i izlaska iz štampe, čuje reagovanje šire publike u prijestonici, ne samo na umjetničke vrijednosti drame već, rekli bismo navlaštito, na političke poruke kojima je protkano kako ovo djelo, tako i čitavo knjaževo književno stvaralaštvo. Bilo kako bilo, „Balkanska carica“ u, razumljivo domaćoj, ali i stranoj periodici neće biti prečutana. Osvrćući se na pisanje ruske štampe Pavel Apolonovič Rovinski će zapaziti: „Pa eto ti pretresaju 'Balkansku caricu' od Beča do Londona, od varoši cjelog svijeta Pariza, do Petrograda, sjeverne Palmire.“

---

nijesmo uspjeli da to savim pouzdano i potvrdimo. O tome vidi: Luka I. Milunović, „Pozorište Zetski dom 1884-1896“, Cetinje, 2006, str. 142-144.

представљаће се
данас у уторник 10. јануара 1884.

по трећи пут:
„БАЛКАНСКА ЦАРИЦА“
драма у 3 чина, с певањем.

Л И Ц А:

Књаз Станко Црнојевић, син књаза
Ива Црнојевића — — — Г. Ј. Поповић-Липовац.
Кнез Деан, први властелин зетски Г. Томаш Вукотић.
Кнез Перун, даничин отац, други
властелин зетски — — — Г. Јован Павловић.
Иво, први слуга књаза Станка Г. Марко Петровић.
Угљеша, други слуга књ. Станка Г. Симо Матавуљ.
Даница, кћи кнеза Перуна — Г. Софија Поповићева.
Марта, њена другарица — Г. Марија Поповићева.
Пратња кнеза Деана и кнеза Перуна, слуге, гуслар.
Збива се у Зети под село Бериславце на измаку XV. века.

Više od jednoga stoljeća kasnije, profesor Ratko Đurović, izvanredni poznavalac dramske umjetnosti o ovome djelu knjaza Nikole I je primijeto: „Malo je koje djelo ove vrste, u jugoslovenskoj književnosti do 1918. godine, tako i toliko hvaljeno, slavljeno, prevedeno i prikazano u jugoslovenskim krajevima i van njih.“¹³

¹³ Objavljen je relativno veliki broj hvalospjeva o knjazu Nikoli I i njegovome književnome djelu od strane čitavog niza veoma istaknutih ličnosti od pera onoga vremena iz zemlje i okruženja. Neki prilozi su bili čak u stihu (Jovan Sudačić, dr Laza Kostić, Radoje Roganović...). Mada se nezahvalno opredjeljivati, ipak mislimo da je u tome prednjačio dr Laza Kostić. Vidi: Luka I. Milunović, „Teatar u kulturnom i javnom životu Crne Gore na razmeđi 19. i 20. stoljeća“, „Istorijski zapisi“ LXXXIII/2010, br. 4, str. 191-213 (referat podnešen na naučnom skupu „Nikola I Petrović Njegoš u društvenom životu Crne Gore i Balkana“, Cetinje, 2010).

Pripremljena i odigrana pozorišna predstava. Na početku Nove 1884. godine¹⁴ odigrao se za ono vrijeme neuobičajen događaj na Cetinju. U građevinski još nedovršenoj privatnoj kući (nova kuća vojvode Maša Vrbice) odigrana je pozorišna predstava pripremana uglavnom u *Velikoj odžakliji* na Dvoru, istorijska drama u stihu domaćega autora, upravo suverena države, knjaza Nikole I. Zgrada u kojoj je data predstava je očigledno bila samo „stavljena pod krov“, bez pregradnih zidova i tako bila veoma pogodan prostor za izvođenje javnih programa. Prostor za predstavljanje je, naravno, pripremljen – mjesni stolari i drugi majstori izgradili su binu i kulise, dio dekora i stolice pozajmljeni su iz Dvora, bolje – stojećih cetinjskih familija i kafana. U ovom prostoru tek nešto većem od 140m² (19,15m×7,70m), pored bine i mjesta za glumce, na prvim predstavama „Balkanske carice“, kako piše u upravo pokrenutom časopisu „Crnogorka: listu za književnost i zabavu“: „stalo je 200 osoba“, da bi dalje, o zainteresovanosti publike za ovaj događaj bilo rečeno: „Ostali su van pozorišta na snijegu sretni bili ako mogu razabrati koju riječ od onoga što je predstavljeno...“

Uloge u predstavi su tumačili: general, upravitelj varoši Cetinja, knjažev bliski rođak i ađutant, pisac i profesor najviše školske ustanove u zemlji, vojvoda i konačno direktor Gimnazije koji upravo čeka promaknuće na položaj ministra prosvjete i crkvenih poslova. Ovaj posljednji, budući ministar, je režirao predstavu i napisao prvi veći prikaz u štampi. Događaj sam za sebe dovoljan da bude zabilježen i upamćen. U predstavi koja je na Cetinju uz premijeru imala i tri reprize (prikazana 2. 3. i 10. januara i 19. februara), ženski

---

¹⁴ O Novoj godini (Vasiljevdan) po Julijanskom, u Knjaževini Ctnoj Gori oficijelno važećem, kalendaru isplaćivane su plate velikom broju državnih činovnika, pa je i to bio razlog za masovniji dolazak na Cetinje viđenijih ličnosti iz svih krajeva zemlje. Treba napomenuti da su plate u Crnoj Gori dugo isplaćivane, ali i naplaćivane dažbine, tri puta godišnje (Vasiljevdan, Đurđevdan i Mali Gospođindan).

likovi su povjereni učenicama Đvojačkoga instituta, koje su upravo ovom prilikom prvi put uopšte videle pozorište.

Publika je bila oduševljena predstavom. Emotivno je učestvovala u događajima na sceni i burno prekidala predstavu frenetičnim aplauzima i usklikima oduševljenja, što sve pedantno bilježi kritičar „Crnogorke“, da bi o samoj predstavi konstatovao: „Po sudu svijeh slušalaca, pa i najstrožijih ocjenjivača, kojima se ukus razvio na pozornicama petrograckim, bečkim i pariskim prestava je ispala, u cjelini uzevši, neočekivano dobro, neki vele upravo sjajno.“

Predstave „Balkanske carice“ na Cetinju, međutim, nijesu doživljavane samo kao prvorazredni kulturni događaj već i kao naznaka novih stremljenja i pravaca razvoja crnogorskoga društva uopšte, što se naročito i ističe u prikazu objavljenom u „Crnogorki“: „Mučno li bješe muzama Melpomeni i Taliji uspeti se uz Krstac i osvojiti za jedno skromno mjestasce na polju Cetinjskom, gdje je do jako sam bog Marat neograničeno vladao! Ali vremena se mijenjaju. Hram Janusov stoji već od nekoliko godina zatvoren i u Crnoj Gori. A Crna je Gora ne samo 'junačko gnijezdo' nego i 'gaj pjevača' – kao što nam se lijepo kaže u istoj 'Balkanskoj carici'. Glas gusala pjesmu je rodio, pjesma je rasla snažno i bujno, dok nije dorasla do — prve drame, prve tragedije crnogorske do „Balkanske carice“.

Formirano domaće „Dobrovoljno pozorišno društvo“. Diletantsko pozorišno društvo koje je izvelo „Balkansku caricu“ početkom 1884. godine formirano je *ad hoc* u okviru već postojećega Društva Cetinjske čitaonice.¹⁵ Bolje reći, članovi

---

¹⁵ O mogućim prethodnicima ovoga pozorišnoga društva malo znamo. U literaturi se kaže da je 1864. godine na Cetinju izvedena predstava „Kap otrova“, ali bez podataka o izvođačima (domaći ili gosti). Malo znamo takođe i izvođačima (domaćem društvu) koje je na Cetinju izvelo nekoliko predstava 1873/74. godine. Vidi: Luka I. Milunović, „Pozorište Zetski dom 1884-1896“, Cetinje, 2006, str. 37-42.

Društva cetinjske čitaonice (što će opet reći obrazovaniji stanovnici Cetinja) koji su, kako je prethodno dogovoreno na Dvoru, trebali da javno izvedu knjaževo dramsko djelo nastupili su kao pozorišno društvo. Ovđe se radi o formalnom iskazivanju kao društvo (organizacija). Pozorišno društvo neće imati bilo kakva obilježja organizacije (akta, organe, stalno članstvo i sl), a njegov sastav će uglavnom zavisiti od podjele uloga pri pripremanju pojedinih predstava („društvo predstave“).

U Knjaževini Crnoj Gori postojeća privatna društva (čitaonička i kasnije druga), odnosno njihovi članovi bili su organizatori, a najčešće i neposredni izvođači kulturno-zabavnih, opšte- edukativnih i drugih javnih programa. Do pod sam kraj 19. stoljeća funkcionisala su samo čitaonička društva. Čitaonička društva (institucije *sui generis*) su formalno bila organizovana na bazi slobodnoga udruživanja zainteresovanih građana, ali i neprestano značajno podržavana i kontrolisana od strane zvanične vlasti, tako da su svojim djelovanjem praktično supstituisala rad institucija. Zaključke do kojih sam došao o društvenoj poziciji i djelovanju čitaoničkih društava i njihovoj ulozi u razvoju teatra u nas iznio sam na drugome mjestu.¹⁶ Položaj čitaoničkih društava nam, međutim, omogućava da uočimo još jednu društvenu i državnu posebnost (protivurječnost) onoga doba. Postoji naime nepodudarnost formalno-pravne pozicije (privatno društvo) i praktičnoga ostvarivanja funkcije (državna institucija). Ovđe nećemo ulaziti u razloge ili šira razmatranja ove situacije u kulturi i javnom životu, već tek ukazujemo da neprecizno definisanje pozicije pojava u informisanju, kulturi, umjetnosti i nauci, mada može imati određene dnevno-političke pogodnosti, na duži rok objektivno mora implicirati ne tako male negativne posljedice po državu i društvo uopšte.

---

¹⁶ Luka I. Milunović, „Crnogorske čitaonice i pozorišni život“, „Arhivski zapisi“, XIV/2007, br. 1-2, str. 87–112.

Kada govorimo o izvođačima dramskih programa treba skrenuti pažnju da pozorišna društva, bolje reći grupe dramskih amatera koje će tvoriti domaću pozorišnu produkciju, u Crnoj Gori do osnivanja državnoga profesionalnoga teatra, nikad neće egzistirati kao samostalna društva (organizacije). Sve te grupe – bilo da nastaju: (1) *ad hoc*, povodom kojega krupnijega događaja, odnosno da (2) kraće, ili (3) nešto duže prikazuju predstave, uvijek funkcionišu u okviru nekoga već postojećega privatnoga društva. Zakon koji definiše takve vidove organizovanja državljana Crne Gore donešen je tek 1907. godine.¹⁷ To je važno napomenuti radi pravilnijega shvatanja društvenoga položaja čitaoničkih, kasnije i drugih privatnih društava koja su bila nosioci organizovanja ne samo pozorišnoga života u sredinama đe su djelovala.

Otpočeo je redovni pozorišni život. Od prikazivanja predstave „Balkanska carica“ možemo, naime, dokumentovano i kontinuirano pratiti organizovani pozorišni život u Crnoj Gori. Pored prikazivanja „Balkanske carice“ na Cetinju (januar-februar 1884. god) i u Podgorici (31. decembar 1884. god. i 1. i 3. januar 1885. godine) publici u prijestonici su prikazana još tri dramska djela. Prema pisanju Sima Matavulja u „Bilješkama jednog pisca“ moglo bi se doduše zaključiti da je „Balkanska carica“ na Cetinju prikazana još jedanput, krajem 1884. godine. Mi smo međutim analizirajući mogućnost ovoga događaja na osnovu dostupne arhivske građe utvrdili da te predstave nije bilo.¹⁸

---

¹⁷ „Zakon o javnim zborovima i udruživanjima“, Dio III [IV] „Udruženja“ (čl. 34-52) definiše pravni okvir za formiranje i djelovanje društva i udruženja crnogorskih državljana, koja nemaju ekonomske svrhe i ciljeve („Glas Crnogorca“, XXXVI/1907, br. 9, str. 4).

¹⁸ Luka I. Milunović, „Pozorište Zetski dom 1884-1896“, Cetinje, 2006, str. 105-112.

Odmah poslije „Balkanske carice“ prikazan je „Maksim Crnojević“ dr Laze Kostića (14. i 18. februar), a zatim tri puta u istoj seansi „Šaran“ Jovana Jovanovića i „Pola vina pola vode“ Koste Trifkovića (11. i 18. marta i 23. aprila). Uspjeh izvođača sa prvim prikazivanjem „Balkanske carice“ očigledno da je podsticajno djelovao, pa se odmah pristupilo pripremanju novoga komada. Drama dr Laze Kostića nije slučajno izabrana, niti su ovđe bili dominantni estetski ili čisto repertoarski kriterijumi. Izabrano je djelo čija je radnja smještena kao i „Balkanska carica“ u doba Crnojevića, ali je svakako mnogo više uticalo na izbor ovoga komada to što su razgovori o dolasku autora na duže vrijeme na Cetinje bili u toku. I zaista dr Laza Kostić će se već u drugoj polovini aprila 1884. godine obresti na Cetinju i tu uz obezbijedene prihode ostati do 1891. godine.¹⁹ U vrijeme kada knjaz Nikola I nije bio u Crnoj Gori dr Laza Kostić će 1891. godine kratkim pismom iz Kotora obavijestiti Dvor o odluci da konačno napušta Cetinje i Crnu Goru.

Knjaz Nikola I je želio da na duže vrijeme vidi na Cetinju i Jovana Jovanovića Zmaja, pa su i u tom pravcu pokretane inicijative i ulagani znatni naponi. Sigurno da ova knjaževa želja nije mogla ostati bez odraza i na repertoar Dobrovoljnoga pozorišnog društva. Naime, poslije uspjeloga prikazivanja „Maksima Crnojevića“, izabrane su dvije šaljive jednočinke: „Pola vina pola vode“, prema djelu tada veoma popularnoga Koste Trifkovića, i Jovanovićeve „Šaran“. Fabulu u „Šaranu“ Jovanović je vezao za Futog (mjesto u Vojvodini), pa je interesantno pomenuti zapažanja Pavela A. Rovinskog, koji tvrdi da je

---

¹⁹ Dr L. Kostić je odmah po dolasku boravio u Velikoj lokandi (Grand hotelu) od 20. aprila 1884. godine, a „kao platu“ primao je 125 fijorina. Treba znati da ovo nije bio jedini osnov po kojemu je finansiran Kostić u toku svog boravka u Crnoj Gori. Primao je nadoknadu „za korispodens biro“ i za stan. Kostić je dobijao i nadoknadu za uređivanje *Glasa Crnogorca* (pretplata).

anegdotu upotrijebljenu kao osnovu za fabulu ove jednočinke čuo i u Crnoj Gori, te da sličnu priču imaju Ukrajinci.

Poruka koja se htjela poslati izborom za prikazivanje Jovanovićeve „Šarana“ bila je očigledna. Poslije prikazivanja „Maksima Crnojevića“ njegov autor se obreo na Cetinju s namjerom da tu ostane duže vrijeme, pa je i predstavljanje „Šarana“ trebalo da najavi Jovanovićev dolazak. Jovan Jovanović će doći na Cetinje na ljeto 1888. godine, ali se tu neće duže zadržavati. Knjaz Nikola I je inače pokazivao izuzetne znake pažnje prema Jovanoviću: odlikovao ga je ordenom za nezavisnost Crne Gore – Danilo I, poklonio mu kuću u Ulcinju sa 200 korijena maslina, u kojoj će boraviti Jovanovićev brat Kornelije, itd. Međutim, i pored tolike pažnje, Jovanović će, uz u više prilika iskazanu zahvalnost, poslije svečane večere u Zetskome domu, upriličene u njegovu čast, nastaviti putovanje i napustiti Crnu Goru.

Prikazane su pozorišne predstave u Nikšiću i Podgorici. Kulturne aktivnosti na Cetinju i posebno uspjesi pozorišnoga društva nijesu ostali bez odjeka u drugima krajevima Crne Gore. Pažnji hroničara u periodici, kako smo već istakli, neće izmaći da je u Nikšiću formirano Dobrovoljno pozorišno društvo, te da je tamo 16. i 17. februara 1884. godine prikazana „uz mnogobrojnu posjetu naroda“ tragedija u pet činova „Slobodarka“ Manojla Jov. Đorđevića Prizrenca. Sa neskrivenim oduševljenjem u „Glasu Crnogorca“ će poručiti: „Srećno da Bog da!“²⁰ Sredinom januara (13) naredne 1885. godine održana je skupština Nikšićke čitaonice i već narednoga dana data predstava „Krst i Kruna“. Pozorišni život pokrenut 1884. godine u Nikšiću će očigledno dobiti kontinuitet. Nikšićko Dobrovoljno pozorišno društvo javlja da namjerava obnoviti predstavu „Slobodarka“ (planiranu za 24. januar 1885. g), te da su već podijeljene uloge za predstave „Mejrima“ i „Stevan Dečanski“.

²⁰ „Glas Crnogorca“, XIII/1884, br. 8, str. 3.

Kao direktni odjek pozorišnih događaja u 1884. godine i u Podgorici će tamošnje diletantsko društvo sljedeće 1885. godine prikazati predstave „Maksim Crnojević“ dr Laze Kostića (premier i repriza), zatim dvije jednočinke „Šaran“ Jovana Jovanovića i Trifkovićevu šalu „Pola vina pola vode“. Očigledno, „pozorišni virus“ je u Crnoj Gori uzimao maha. Zaključujemo na osnovu, doduše šturih, vijesti o ovim događajima iz cetinjske periodike ubijeđeni da je u Nikšiću i Podgorici bilo više predstava, ali ne i dovoljno spremnih i motivisanih dopisnika iz ovih sredina. Napomenućemo da je čitaoničko društvo 1881. godine formirano i u Baru, pa ne treba sasvim isključiti da je možda i tamo bilo scenskih događaja.

Gostovanje putujuće profesionalne pozorišne trupe iz inostranstva. Sredinom 1884. godine na Cetinju će gostovati pozorišna trupa Đoke K. Protića, da bi na uređenoj sceni u dvorištu Biljarde publici ponudila svoj repertoar. Glumac, reditelj i vođa putujućih pozorišnih družina Đorđije - Đoka K. Protić, veoma poznat u to vrijeme, sa svojim pozorišnim društvom stigao je na Cetinje 13. juna 1884. godine. Poseban kuriozitet predstavlja to što je „Glas Crnogorca“, uz najavu, objavio afiš za prvu predstavu Protićeva društva. Tako je prvi put informativni pozorišni plakat – afiš, ili „pozorišna objava“, kako se tada zvao, objavljen u crnogorskoj periodici, da bi najavio pozorišnu predstavu u prijestonici Crne Gore. Protićeva pozorišna trupa će na Cetinju boraviti do 10. jula 1884. godine i cetinjskoj publici prikazati niz dramskih djela – Nedjelja, 17. juna: „Zidanje Ravanice“, melodrama u 3 čina sa pjevanjem od A. Nikolića. Ponedjeljak, 18. juna: „Don Cezar od Bazana“, drama u 5 činova, Dimanoar. Srijeda, 20. juna: „Šolje teja“, vesela igra u jednom činu; „Caričin sužnik“, vesela igra u 2 čina. Četvrtak, 21. juna: „Ej ljudi što se ne ženite“, šaljiva slika iz svakidašnjeg života u 4 čina, po njemačkom „O diese Manner“ od Julija Rozena. Subota, 23. juna: „Spletka i ljubav“, građanska

**Данас у уторник 14. фебруара 1884. представљаће
се први пут:**

у корист позоришног фонда читаонице цетињске
„МАКСИМ ЦРНОЈЕВИЋ“
трагедија у 5 чинова, с певањем, од др. Лазе
Костића.

Л И Ц А :

Дужде од Млетака	— — —	Г. Широ Огњеновић.
Ђорђе, син му	— — —	Г. Нико Татар.
Анђелија, кћи му	— — —	Г. Горде Вукотићева.
Филета, удовица дуждевог сина		
Марка	— — —	Г. Марија Петровићева.
Иво Црнојевић	— — —	Г. Јован Павловић.
Јевросима, жена му	— — —	Г. Мила Павловићка.
Максим, син му	— — —	Г. Блажо Петровић.
Милош Обренбеговић	— — —	Г. Новица Ковачевић.
Јован, кашетан Ивин сјановац	} аџиби	Г. Широ Половић.
Илија Диковић		Г. Марко Лековић.
Милић Шереметовић		Г. Васо Ципер.
Ђуро Кујунџић		Г. Мило Мартиновић.
Надан Војимир	— — —	Г. Симо Мартиновић.
Радоје, Црногорац	— — —	Г. Радоје Рогановић.
Прва образина	— — —	Г. Божо Новаковић.
Друга образина	— — —	Г. Никола Браута.
Винопоша	— — —	Г. Ђуро Перовић.

Црногорци, Млечки, образине, сватови, слуге.

Збива се у Мљецима и у Црној Гори.

žalosna igra od Šilera. Nedjelja, 24. juna: „Cigani“, pozorišna igra u 3 čina od E. Sigligetoija. Utorak, 26. juna: „Jezuita i njegov pitomac“, šaljiva igra u 4 čina od A. Šrajbera. Četvrtak, 28. juna: „Mejrima“ od Matije Bana. Petak, 29. juna: „Boj na Kosovu ili propast Srpskog carstva“ od dr Jovana Subotića. Subota, 30. juna: „Čizmar kao vampir“, pozorišna igra u 3 čina, J. Sigeti. Nedjelja, 1. jula: „Prkos“; „Lijek protiv punica“, šala u jednom činu. Ponedjeljak, 2. jula: „Lukrecija Bordinja“, Viktor Igo. Četvrtak, 5. jula: „Pariski koloter“. Subota, 7. jula: „Belijalova kći“, Rudolf Knjazl. Nedjelja, 8. jula: „Bibliotekar“, šaljiva igra u 4 čina, Gustav Mozer.

Pozorišni kritičar „Crnogorke“, čija će zapažanja prenositi i „Glas Crnogorca“, nije stigao da svim predstavama Protićevoga društva i ostvarenjima na sceni posveti punu pažnju. U analiza- ma dometa kroz prvu polovinu repertoara loše su prošle pred- stave „Zidanje Ravanice“ i „Ej ljudi što se ne ženite“. Na primjeru prerađenoga njemačkoga komada „Ej ljudi što se ne ženite“ ukazuje se da je mnogo bolje samo prevoditi dramska djela, ne mijenjajući tekst kada za to nema adekvatnoga oslon- ca. Poslije niza iskričavih opaski o ovoj predstavi, kritičar zaključuje: „Zato ostavimo se opšteg posrbljavanja...“.²¹ O gos- tovanju Protićeve družine, pored crnogorske, javljaće svojim čitaocima i inostrana periodika. Protić je sa svojom trupom četiri puta gostovao u Crnoj Gori. Prvi put Protić gostuje još 1878, zatim 1884, pa 1889. i posljednji put 1897. godine

Prvo gostovanje (turneja) domaćega pozorišnoga društva. U jesen 1884. godine „na najvišem mjestu“ je donešena odluka o zvaničnom dočeku Nove, 1885. godine u Podgorici, kojom pri- likom bi Dobrovoljno pozorišno društvo Cetinjske čitaonice uz učešće uglednih ličnosti iz Podgorice, članova tamošnjega čitaoničkoga društva, trebalo da prikaže na sceni proširenu verz- iju „Balkanske carice“. Već tokom novembra u Podgorici su počele pripreme. Kapetan Milo Martinović telegramom obav- ještava vojvodu Iliju Plamenca o svom novom angažovanju: „...šalje me Gospodar u Podgoricu da uredimo mjesto đe će biti teatar“²² Tokom gostovanja u Podgorici su prikazane tri pred- stave „Balkanske carice“ (31. decembra 1884, 1. i 3. januara

---

²¹ Napomene o preradi dramskih djela pri pripremi za izvođenje kod putujućih trupa vidi: Luka I. Milunović, „Karakteristike pozorišne produkcije u Knjaževini Crnoj Gori 1889-1908.“, „Glasnik odjeljenja umjetnosti“, CANU knjiga 30, Podgorica 2012, str. 190-191.

²² DACG, MV-1884, fas. 18, br. 412. Na ovaj dokument mi je skrenuo pažnju Velimir Vujačić, pa je i ovo prilika da mu se iskreno zahvalim.

1885. godine). „Balkanska carica“ je prikazana na sceni koja je za tu priliku izrađena u zgradi đe su inače bile smještene državne ustanove. Dvorana je mogla da primi 400 pošetilaca. Prema potrebama predstave, urađene su kulise i zavjesa. Na zavjesi je bila naslikana predstava Crne Gore u vidu mlade nevjeste. Autor likovnih radova je bio ikonograf Vasilij Đinovski.

Teško je danas i zamisliti koje je sve aktivnosti i akcije pokrenula vijest da će Gospodar dočekati Novu 1885. godinu u Podgorici. Uglednici iz svih krajeva Crne Gore krenuli su u susret knjazu, što će zabilježiti i štampa: „Naša prijestonica Cetinje skoro je sasvim opustjela pred Novu godinu. Kao da se ide u rat, tako je i sad poteglo veliko i malo da se nađe u Podgorici.“ Sve je pažljivo, sa puno detalja praćeno u periodici, posebno ono što se odnosi na pozorišno društvo. Potanko je opisivano kako su savladani snježni smetovi na izlazu iz Cetinja, kako se došlo do Rijeke Crnojevića, a zatim, šutrada, brodom do Plavnice i kroz Zetu do Podgorice. Na samom kraju 1884. godine, u neđelju, 30. decembra, dvije kočije sa knjazom Nikolom I i njegovom pratnjom proći će kroz Zetu, još sasvim nedovršenim kolskim putem od Plavnice do Podgorice. Iz Rijeke Crnojevića do Plavnice kočije su morale biti prevezene plovilima preko Skadarskog jezera. Na putu kroz Zetu stanovništvo je oduševljeno pozdravljalo knjaza Nikolu I, dok mu je u Podgorici priređen veoma svećan doček.

Prvo izvođenje „Balkanske carice“, (u ponedjeljak, 31. decembra 1884. god.), kome je prethodilo održavanje proba u samoj Podgorici, trajalo je: „dobre tri ure i po“. Treće izvođenje „Balkanske carice“, koje je dato u četvrtak, 3. januara 1885. godine, razlikovalo se od prethodna dva po tome što je prije početka Milena, kćer Špira Ognjenovića, kao prolog govorila pjesmu Jovana Sundečića „U Zeti na Novu 1885. godinu“ dok je Mila, supruga Jovana Pavlovića po završetku ove predstave govorila pjesmu dr Laze Kostića „Epilog“. Pjesme su, razumije se, pisane ekskluzivno za ovu priliku.

Štampa, i to ne samo domaća, će ne malu pažnju posvetiti i publici koja je tri večeri punila pozorišnu dvoranu u Podgorici. Zabilježeno je i to kako je publika bila obučena – „Publika i glumci u istom istorijskom odijelu.“ Pažnja je razumljivo posvećena i najvažnijima posjetiocima – „Njihova visočanstva i njihove svjetlosti i gospođa knjaževa majka s ruskim rezidentom i turskim komesarom Dageš-efendijom, s njegovom gospođom i s nekoliko viših dostojanstvenika, stajahu na uzvišenom mjestu, postrojenom u dno pozorišta, a ostali slušaoci zapremili su sva sjedišta niže ponamještena.“

Zahvaljujući prilogima koje je o ovome događaju objavila domaća i inostrana periodika, prije svih ona u Austrougarskoj, knjaz Nikola I je uspio poslati snažnu poruku Evropi: da eto on – vojskovođa koji je pobijedio u ratu – sada piše dramska djela u stihu koja izvode, na opšte zadovoljstvo, pozorišna društva multikonfesionalnoga sastava na uređenoj sceni pred multikonfesionalnom publikom.

Pozorišna sezona 1884/5. godine. Bolje je ipak, početi pitanjem: možemo li uopšte da govorimo o pozorišnoj sezoni 1884/85. godine kao prvoj²³ u Knjaževini Crnoj Gori i njenoj prijestonici. Već smo u najkraćemu ukazali na događaje sa uređene scene. Ne ulazeći ovđe u ocjene kvaliteta prikaznih predstava, te umjetničke domete kreacija nosilaca pojedinih uloga posmatraćemo samo kvantitativne pokazatelje o realizovanoj produkciji. Pozorišno društvo Cetinjske čitaonice tokom 1884/5. godine pripremiło je i prikazlo četiri dramska djela:

---

²³ Nepotpuni podaci nam ne dozvoljavaju da govorimo o pozorišnoj sezoni 1873/74. godine na Cetinju. Našli smo sigurnu potvrdu da su odigrane dvije predstave iako se u memoarskoj i putopisnoj literaturi pominje da je u to vrijeme bilo više scenskih događaja. Već smo pomenuli formiranje pozorišnoga društva (šest muškaraca i dvije žene) koje je pod vodstvom Petra Subotića (režija) i Antona Šulca (muzika) davalo predstave (operete).

(1) „Balkanska carica“ data sedam puta (4 četiri predstave na Cetinju i 3 u Podgorici); (2) „Maksim Crnojević“ dva puta; (3) „Šaran“ tri puta i (4) „Pola vina pola vode“ tri puta. Ukupno dakle 15 predstava (premijere i reprize) na, kako bi to danas kazali, matičnoj sceni i ostvarenom gostovanju. Kada su predstave „Balkanske carice“ u pitanju mogli bi da govorimo o dvije premijere – one kraće verzije prikazane na Cetinju, i proširene drame sa većim brojem lica, date na prvoj turneji u Podgorici. Žanrovski gledano prikazani repertoar korespondira sa onima koji su se realizovali u regionu, a dominantno ih čine istorijske drame i komedije (šale, vesele igre, lakrdije). Posebno treba naglasiti da je u Crnoj Gori tokom 1884-1885. godine prikazano i jedno, upravo nastalo, dramsko djelo domaćega autora.

Pored domaće produkcije prijestoničkoj publici će te 1884. godine gostujuće inostrano profesionalno putujuće pozorišno društvo Đoke Protića premijerno prikazati 17 dramskih djela (premijera). Protićeva trupa se na Cetinju ponašala sasvim u skladu sa ustaljenom praksom putujućih društva da dramska djela koja imaju na repertoaru prikažu uglavnom samo po jedanput. Ovakva praksa je uslovljena nastojanjem da se ostvare što veći prihodi sa predstava tokom što kraćega boraka u nekom mjestu. Na reprizama prihodi bi bili manji, pa bi ih troškovi boravka trupe mogli nadmašiti, što se svaki vođa trupe trudio da svakako izbjegne.

Zbrajanjem predstava pokazuje se da su prikazana 32 dramska djela i to 21 premijera i 11 repriza, što, držimo, uz sva ograničenja dozvoljava da govorimo o pozorišnoj sezoni 1884/85. godine. Naravno, tim prije kada uz prezentirane kvantitativne pokazatelje imamo na umu dramsku produkciju pozorišnih društva u Nikšiću i Podgorici.

Periodika intenzivno piše o pozorištu. Dramsko spisateljstvo knajza Nikole I i predstave „Balkanske carice“ zavrijedile su ne malu pažnju očekivano domaće, ali u respektabilnom obimu i periodike koja je izlazila van Crne Gore.

Tokom 1884. godine u Knjaževini Crnoj Gori redovno izlaze samo dva glasila (oba jednom sedmično) „Glas Crnogorca“ i „Crnogorka“ koja se upravo te godine i počela pojavljivati. Tokom 1884. godine „Izašla su ustvari 52 broja ‚Glasa Crnogorca‘, uglavnom na po 4 strane, od čega je u preko 30 brojeva objavljeno pedesetak priloga o pozorištu. ‚Crnogorke‘ je izašlo 45 brojeva na 380 [280] strana formata 30 × 22 cm, a u deset brojeva, nerijetko na više stranica, objavljeni su prilozima o pozorištu i pozorišnim predstavama.“²⁴ Navedeni podaci dobijaju na značaju kada, uzimajući u obzir obim listova, imamo na umu raznolikost tema koje je jedan od njih morao pratiti. „Glas Crnogorca“ je na svoje četiri strane donosio od državnih, službenih saopštenja i pravnih akata, preko komentara političkih i ekonomskih prilika, te tema iz prosvjete i kulture, do privatnih oglasa. O pozorištu i kulturnim prilikama uopšte ponegdje je doduše saopštena samo crtica ili kraća vijest. Pored toga „Glas Crnogorca“ je prenosio i pozorišne kritike iz „Crnogorke“. Prikazi u „Crnogorki“ su uglavnom bili opširniji osvrtni na razne aspekte prikazane predstave uključujući i komentare ostvarenja na sceni. Uzimajući u obzir da autentična arhivska građa nije sačuvana, zahvaljujući pisanju upravo ova dva glasila možemo nešto dokumentovanije i potpunije govoriti o postignućima na pozorišnoj sceni tokom 1884. godine.

---

²⁴ L. Milunović, „Predgovor“ u: „1884 – Godina pozorišta : kroz *Crnogorku* i *Glas Crnogorca*“ / Luka Milunović, Cetinje, 1992, str. 15. U pomenutoj publikaciji objavljeni su integralno tekstovi o pozorištu u 1884. godini. Izbor pozorišnih kritika iz 1884. integralno je objavljen: I - XIV, „Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici 1884-1916 : hrestomatija“, / Luka I. Milunović, Ljiljana Milunović, Cetinje, 2004, str. 19-51. Pogledati: Ljiljana Milunović, „Pozorište u periodici Knjaževine Crne Gore (1884-1908): Bibliografija“, Podgorica, 2002, str. 19-25.

Pažnja sa kojom je periodika van Crne Gore pratila događaje na polju kulture u crnogorskoj knjaževini pri početku organizovanoga i kontinuiranoga pozorišnoga života nikako se ne bi smjela potcijeniti. Moglo se i očekivati da će privući pažnju kada suveren države, vladajući knjaz piše dramsku poeziju, ali i to što mala Crna Gora koja je doskoro u Evropi bila dominantno prisutna samo u vojnoj ravni sada pravi znatne korake u oblasti kulture. Članovi cetinjskoga kulturnoga kruga, odnosno Društva cetinjske čitaonice, stranci i izvanjci oglasili su se širim tekstovima u periodičnim publikacijama koje su izlazile u okruženju. Tako Pavel Apolonovič Rovinski, pored priloga u domaćoj periodici, piše u „Javoru“ (tri nastavka) o tome kako je ruska žurnalistika videla „Balkansku caricu“.²⁵ Dr Laza Kostić, pored priloga u „Crnogorki“, piše u bečkoj *Neue frei Presse*. Jovan Sundečić, takođe u nekoliko nastavka piše prilog u zagrebačkom „Vencu“. Tekstove Sundečića i Kostića o „Balkanskoj carici“ iz „Slobodne nove prese“, odnosno „Vienca“, prenijelo je, na svojim stranicama, u nekoliko nastavaka, i novosadsko „Pozorište“. U nekoliko navrata, još od samoga nastajanja (1882. godine), „Balkanska carica“ će privlačiti pažnju „Zastave“ i zagrebačkoga „Vienca“, đe se ističe da knjaz Nikola I „nije samo junak, nego i pjesnik“. Pisanje „Vienca“ o „Balkanskoj carici“, prenijeće i „Ilustrovane novine srpske“.

Nije nam, naravno, namjera da ovđe nabrojimo svu inostranu periodiku koja je posvetila pažnju pozorišnim pregnućima na Cetinju sredinom osamdesetih godina 19. stoljeća, ali svakako jeste prilika da se naglasi kako bi zasluživalo tu građu prikupiti i publikovati u Crnoj Gori.

---

²⁵ Javor“, XII/1885, br. 26 (823-826), 27 (858-861) i 28 (890-892). Rovinski komentariše pisanje ruskih listova: „Известия С.-Петербургскаго Славянскаго благотворительнаго общества“ (1884, br. 3); „Новое время“, (9. V 1885; br. 3303); „Новости и биржевая газета“ (1885, br. 127 i 130).

*Nastaje domaća pozorišna kritika.*²⁶ Pokretanjem prikazivanja pozorišnih predstava na Cetinju svakako se nije imala na umu samo umjetnička strana ovoga kulturnoga pregnuća. Valjalo je upoznati domaću, ali naročito inostranu javnost o ponašanju Crne Gore u mirnodopskim vremenima. Bilo je, dakle, neophodno da domaća, ali po mogućnosti i inostrana periodika donese vijesti o ovim događajima. Domaća periodika je svesrdno prihvatila ovaj zadatak i počela objavljivati prikaze pozorišnih predstava, kako onih koje je izvodilo domaće društvo tako i onih kojima su se cetinjskoj publici predstavili putujući profesionalni glumci. Za ilustraciju prikaza predstava (pozorišne kritike) iz 1884. godine u ovoj prilici biramo kratke fragmente izrečenih ocjena o domaćim amaterima (Blažo Petrović kao *Maksim* u „Maksimu Crnojeviću“ i Milena Ognjanović, kao *Marta* u „Balkanskoj Carici“) kao i gostujućim profesionalnim glumcima (uloge Todosića i Perisove, članova Protićeve trupe u predstavi „Don Cezar od Bazana“).

O postignućima na sceni ađutanta i bliskoga rođaka knjaza Nikole I kritičar „Crnogorke“ kaže: „Na g. Blažu Petroviću vidjelo se, da je skroz pronikao u svoju ulogu. On vlada njom kao savršeni virtuoz. On umije da daje potpuno prirodnoga izraza afektima potresene duše, ...“ i dalje: „I sve to izvodi on s takvom lakoćom, s tolikom preciznošću, u tako odmjerenim granicama i oblicima, bez i najmanje usiljenosti, bez ikakve natege, kao da je vijek vjekovao na tim šticama što svijet znače.“

---

²⁶ Početke naše pozorišne kritike vezujemo za djelo Petra II Petrovića Njegoša. Utiske i ocjene o nastupu *gracioso Flore, sjajne zvijezde teatra u Trstu* koje nam Njegoš stihovima saopštva u pjesmi „Tri dana u Trijestu u mjesecu januariju 1844.“ možemo posmatrati i kao svojevrsni prikaz izvođenja nekoga dramskoga djela na uređenoj pozornici. Pjesma je odmah štampana kao posebna brošura, ubrzo prevedena na italijanski jezik („Tre giorni a Trieste“) i objavljena u periodičnim publikacijama, marta iste godine kada je i nastala u Trstu, a zatim (isti prijevod) u listovima iz Zadra i Milana.

Blažo Petrović

Uz naglasak da je Milena, ćerka Špira Ognjenovića, sekretara u Ministarstvu finansija, prvi put na pozornici, te da „Uloga je Marte sa svijem sporedna ničim drugim neizražena osim pravi društvo Danici“ u ocjeni se ističe „No gospođica Ognjenovićeva umjela je i toj blijedoj slici da dade krvi i života, te je njena zasluga, što je uloga Marte postala zanimljiva. Snaga gospođice Ognjenovićeve, osim prijatne mlađane pojave, leži osobito u simpatičnome glasu i elegantnom izgovoru, dakle u kulturi onoga organa koji baš najviše vrijedi pri predstavljanju. Iz njenoga grla teku vokali i konsonanti kao da su od čelika saljevani.“

Evo i ocjena domaće kritike za profesionalne glumce sa stranica crnogorske periodike: (1) „G. Todosić pokazao se potpuno

dorastao svojoj ulozi, za koju se zaista i hoće pravi glumac, jer valja predočiti smjesu od poroka i unutrašnje vrline. G. Todosić je to savršeno postigao; u pokretima svojim, u držanju, u tonu govora...“ (2) „Gđica Perisova je glumica – umjetnica. Na njenoj predstavi vidi se ne samo glumački dar nego i kultura, koja daru daje savršenstvo oblika. Gđica Perisova umije da preseli svoju dušu u ulogu koju predstavlja.“²⁷

Uz ilustraciju ocjena pojedinačnih glumačkih postignuća na cetinjskoj sceni 1884. godine treba reći da je u skoro svim prikazima napravljen, poneđe i širi, osvrt na fabulu dramskoga djela. Naravno, uz izuzetno pozitivne ocjene, posebno su opširni opisi fabule i citati kada se govori o predstavama dramskoga djela knjaza Nikole I Petrovića.

Pozorišne prikaze – kritiku pišu domaći autori. Kao što formiranje pozorišnoga društva, pripremanje i prikazivanje predstava nije rezultat nadržavanja izvođenja pučkih scenskih oblika, tako je i kontinuirano pojavljivanje domaće pozorišne kritike u Crnoj Gori nosio cetinjski kulturni krug, odnosno članovi Društva cetinjske čitaonice, konkretno ličnosti koje su visoko pozicionirane na državnoj i društvenoj ljestvici. Kasnije, kako se bude umnožavalo prikazivanje predstava van prijestonice, prije svega u Nikšiću i Podgorici počinju se i od tamo javljati dopisnici koji će za crnogorsku periodiku, u početku savim kratko – a zatim i nešto šire – pisati o prikazanim predstavama i postignućima pojedinih aktera na sceni. Prve kritike u domaćoj periodici piše agilni Jovan Pavlović, predsjednik Društva cetinjske čitaonice, koji uz to

---

²⁷ Citate iz periodike navodimo po: IV, X i XVIII u: „Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici 1884-1916: hrestomatija“, / Luka I. Milunović, Ljiljljana Milunović, Cetinje, 2004, str, 31, 32, 42, 44. i 74.

režira predstave i igra neke uloge. U inostranoj periodici sa Cetinja se prikazima predstava i temama vezanim za teatar javljaju: dr Laza Kostić, Pavel Apolonovič Rovinski, Jovan Sundečić. Iz Nikšića o pozorišnim prilikama piše Maksim Šobajić, a kasnije po dolasku u Crnu Goru Stevan Vrčević i njegov sin Filip. Iz Podgorice se javljaju Stevan Lukačević i Nešo Stanić. Do kraja 19. stoljeća na ovom polju će se ogledati i Simo Matavulj, Živko Dragović, dr Lazar Tomanović, Lazar Perović, Zarija Radičević i drugi.

Imena autora pozorišnih kritika pominjemo sa puno uzdržanosti jer se u ono vrijeme prilozi u domaćoj periodici uglavnom nijesu potpisivali, ili je to činjeno šiframa, a nekada pseudonimima i inicijalima.²⁸ Kroz do sada objavljene biografske radove, naročito retrospektivne i posebne, pa i tekuće bibliografije, jedan broj autora je identifikovan, ali na ovome poslu svakako treba uložiti još dosta organizovanoga napora.

Počela je izgradnja Zetskoga doma. Kruna svih pregnuća u oblasti kulture, sa jedne, ali i najsnažniji dokaz o pravcu kretanja međunarodno priznate države, Knjaževine Crne Gore u mirnodopskim uslovima s druge strane, bila je svako izgradnja zdanja za potrebe pozorišta, ali i drugih pregnuća u kulturi i nauci. Odluka je i formalno već bila donijeta početkom 1884. godine i odmah se otpočelo sa pripremama za svečanost polaganja kamena-temeljca za prvo zdanje namijenjeno kulturnim potrebama u Crnoj Gori. Međutim i ovđe treba imati na umu da je Knjaz Nikola I bio svjestan da njegove želje i narodne potrebe ni

---

²⁸ Skrenućemo pažnju na rad: Dragica Šuković, „Prilog za zbirku pseudonimima, inicijala i šifara crnogorskih autora“, „Bibliografski vjesnik“, XXI/1992, br.1-2, str. 5-51.

izbliza ne može pratiti državni budžet. Zato je formalno sve prepušteno inicijativi Društva cetinjske čitaonice, a finansiranje je pokušano da se riješi putem prikupljanja dobrovoljnih priloga. Društvo cetinjske čitaonice je početkom marta javno objavilo namjeru o izgradnji zdanja za kulturne potrebe koje će se zvati Zetski dom, i uz to poziv na donatorsku akciju, te imena prvih donatora. Mada je ideja donatorske akcije²⁹ morala izgledati primamljivo, te možda u tom trenutku i jedino realno moguća, vrlo brzo se pokazalo da veoma siromašni stanovnici Crne Gore nisu mogli, mada su se veoma masovno odazvali, obezbijediti potrebna sredstva za izgradnju pozorišta. Iz inostranstva je uz čestitke i najbolje želje stizala veoma skromna finansijska potpora.

Glavna državna novina „Glas Crnogorca“ će tih godina iz broja u broj objavljivati spiskove donatora sa visinom priloga.³⁰ Uzimajući u obzir bogate priloge članova dinastije, te znatno skromnije, ali ipak visoke, donacije crnogorske aristokratije, prve, 1884. godine sakupljeno je tek 8212 fijorina. Za period od 1884. do oktobra 1886. godine potrošeno je nešto preko 21000 fijorina (prosečno je trošeno oko 8400 fijorina godišnje).³¹ Kada se, o Mitrovdanu 1888. godine iako u

---

²⁹ Na ovu zamisao finansiranja izgradnje teatra moglo je podstaći iskustvo iz Praga. Tamo je na sličan način izgrađena velelepna zgrada pozorišta (*Národní divadlo*). „Glas Crnogorca“ prati ovu aktivnost i pri svečanom otvaranju pozorišta u Pragu (1883. godine) ističe: „Cijela zgrada stala je preko tri milijuna forinata; do požara potrošeno je 1.880.000 for, a poslije katastrofe još 1.300.000 for. Narod s ovako životnom snagom ne mora se plašiti za svoju budućnost.“

³⁰ Vidi: „Donatori Zetskoga doma: drugo dopunjeno i prošireno idanje“/ Luka I. Milunović, Cetinje, 2006.

³¹ Podaci o prikupljenim i utrošenim sredstvima za prve tri-četiri godine se u potpunosti ne pokalapaju. To je otuda što svi računi nijesu odmah plaćeni pa

Zetski dom

nedovršeni Zetski dom uselilo Društvo cetinjske čitaonice i počelo priređivati programe za publiku, donatorska aktivnost, iako nikada potpuno ili zvanično okončana, sasvim je usahla. Zetski dom je zvanično konačno završen i uređen tek 1896. godine. Prateći kroz dostupne izvore troškove izgradnje Zetskoga doma procijenili smo da ukupno iznose cca 60.000 fijorina (oko 6.300 napoleona u zlatu).³²

Početak izgradnje zdanja za pozorište svakako je morao otvoriti i rasprave o formiranju profesionalne trupe. Takvih razmišljanja i prijedloga bilo je i na Cetinju, pa ćemo kao još jednu ilustraciju stalnoga aktuelnoga sukoba potreba, sa jedne i materijalnih mogućnosti crnogorskoga društva, sa druge strane, podšetiti da će državni profesionalni teatar u Zetskome domu biti formiran tek

---

su troškovi išli ispred prihoda. Neki računi iz ovih godina, sa kamatom naravno, plaćeni su tek 1896. godine iz državne kase.

³² Tabelarni prikaz i komentar vidi: Luka I. Milunović, „Izgradnja Zetskog doma 1884-1896“, „Matica“, VII/2006, br 27/28, (jesen /zima) str. 282-283.

1910. godine, dakle više od kvarat stoljeća poslije počeka izgradnje ovoga Melpomeninoga i Talijinoga hrama.

No, i pored svega Zetski dom će tokom svojega trajanja do naših dana, stalno dijeleći u svemu sudbinu države i naroda kojemu pripada, po događajima koji su se pod njegovim krovom odigrali, te svojim značenjem i značajem, visoko prevazilaziti ono što se pod teatrom obično podrazumijeva u svijetu.

Pregnuća na kulturnome polju tokom 1884. godine po svome značaju i porukama koje nose, izlaze, držimo, iz granica oblasti i vremena dešavanja. Tada pokrenute aktivnosti su uspjele da uvedu u sazvučje čitav niz poruka koje donosi tradicija crnogorskoga naroda, sa jedne, sa aktuelnim političkim porukama o odrednicama koje bi trebalo da definišu hod crnogorske države i društva u novim uslovima (vremena mira, proširena teritorija i međunarodno priznat suverenitet), sa druge strane. To je vrijeme kada su se ratni i državni uspjesi na međunarodnome planu još uvijek jasno ošćali i svojim šajem skretali pogled sa teškoga ekonomskoga i socijalnoga stanja, te karaktera državne vladavine. Još uvijek je vladalo opšte uvjerenje da će ostvareni uspjesi u bliskoj budućnosti svima donijeti znatno bolji život.

Na talasu takvih uvjerenja, četiri stotine godina poslije neimarskih poduhvata Crnojevića, na Cetinju se podiže prva kuća za potrebe kulture. Poslije vojnih pobjeda i završetka rata „na najvišem mjestu“ se piše poezija i pripremaju pozorišne predstave. Uloge u predstavama igraju knjaževi rođaci, vojvode, serdari i generali... Režiser prve predstave biće ubrzo postavljen za ministra prosvjete i crkvenih poslova. Dobijena je i jedna vojvodska titula „na skribo“.

Na prvoj strani, u uvodniku, glavna državna (poluslužbena) novina povodom polaganja kamena-temeljca Zetskome domu

poručuje: „Cetinje a sa njim i cijela Crna Gora slavila je u prošli utornik, 1. Maja rijetku svetkovinu, upravo prvu ovoga roda, otkako je Crne Gore.“, da bi zatim na istome mjestu, odmah u nastavku slijedio zaključak: „A ima se rašta i svetkovati i radovati tome narod crnogorski jer je to znameniti čin, koji po značaju svome otvara novu eru u istoriji Crne Gore, novi obrt u razvoju našega narodnog i državnog života“³³

Važno je bilo da signale i poruke koji su 1884. godine emitovani sa Cetinja prihvatili savremena Evropa, ali i domaće stanovništvo koje je stoljećima naviknuto da čeka bojne pozive kako bi uz učešće u odbrani zemlje poboljšavalo individualni ugled i status, ali i svoje materijalno stanje. Prema odzivu u štampi reklo bi se da je uz određenu dozu opreza u Evropi ipak primano k znanju novo opredjeljenje Knjaževine Crne Gore. Poruke je prihvatilo i stanovništvo u Crnoj Gori.

Međutim, kako se 19. stoljeće približavalo kraju, aktivnosti u kulturi su usporavane, dok će očekivanje boljega života u Crnoj Gori polako, ali neumitno, iz godine u godinu, nagrizati teško socijalno stanje stanovništva u čije se raspoloženje na mjesto poslijeratnoga poleta i entuzijazma polako uselilo razočarenje i osećanje nejasne perspektive u vremenima koja dolaze.

Ukazano je, dakle, 1884. godine kuda treba ići, ali je malo učinjeno da se obezbijedi potrebna podumijenta za dinamično približavanje uočenim ciljevima. Najviši državni uglednici okupljeni oko suverena inicirali su i praktično pokrenuli zamašnu kulturnu i opšte društvenu aktivnost, najavljujući rađanje nove, u punom značenju te riječi, evropske Crne Gore ali nijesu uspjeli stvoriti institucije koje bi pokrenuto pregnuće trajno nosile i

---

³³ Citiramo po „1884 – godina pozorišta“ / Luka Milunović, Cetinje, 1992, str. 66.

---

razvijale, te finansijsku potporu koja treba da taj razvoj garantuje i praktično omogući. Šire gledano opravdane potrebe naroda nijesu zadovoljene, a očekivanja su ostala neostvarena. Još jedanput se pokazalo da uzvik pjesnika „Neka bude što biti ne može !“ ostaje u poeziji.